Original Article Open Access

The Iranian Association of Medical Law

# Medical Law Journal

2026; 20: e2

Journal Homepage: http://ijmedicallaw.ir

Institute of Bioethics and Health Law

# The Right to Breastfeeding from the Perspective of Quranic Verses, Hadiths, and Iranian Law

**Maryam Eizadi[1], Arezoo Malekshah[2*], Ahmad Ommi[2]**

1. Department of Law, Ki.C., Islamic Azad University, Kish, Iran.
2. Department of Law, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

## ABSTRACT

**Background and Aim:** In recent decades, societies have become increasingly aware of the importance of breastfeeding for infants. Most international instruments address infant feeding from the perspective of the rights of the child. In Islamic teachings, however, breastfeeding is not only a right of the child but also forms part of the rights and duties of parents toward their children. Accordingly, examining the Islamic jurisprudential and legal foundations of breastfeeding within the Iranian legal system is of particular importance.

**Method:** This study adopts a descriptive-analytical approach and is based on library research.

**Ethical Considerations:** Throughout all stages of preparing this study, textual originality, honesty, and academic integrity were observed.

**Results:** In addition to the numerous physical health benefits of breastfeeding for infants, medical and natural science researchers have identified various benefits of breastfeeding for mothers and society as well. Furthermore, research indicates that one of the main barriers preventing mothers and infants from fully enjoying the right to breastfeeding is the inadequate legal and practical support available to employed breastfeeding mothers, particularly those working in the private sector.

**Conclusion:** Both scientific findings and the views of Islamic jurists indicate that the right to breastfeeding is a multifaceted right. Accordingly, not only infants but also breastfeeding mothers and society must be afforded adequate legal protections and enforceable remedies to ensure its effective enjoyment. Iranian laws and regulations contain provisions aimed at protecting the job security of breastfeeding mothers employed in the public sector; however, the implementation of these provisions remains pending. Moreover, employed breastfeeding mothers in the private sector who are covered by the Labour Law do not benefit from adequate legal protection in this regard.

**Keywords:** Right to Breastfeeding; Infant Feeding; Employed Breastfeeding Mothers; Islamic Jurisprudence; Iranian Law

**Corresponding Author:** Arezoo Malekshah; **Email:** a.malekshah@iau.ac.ir

**Received:** April 29, 2026; **Accepted:** August 25, 2026; **Published Online:** September 27, 2026

**Please cite this article as:**

Eizadi M, Malekshah A, Ommi A. The Right to Breastfeeding from the Perspective of Quranic Verses, Hadiths, and Iranian Law. Medical Law Journal. 2026; 20: e2.

Copyright©2026, the Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format for any purpose, even commercially) and Adapt (remix, transform and build upon the material for any purpose, even commercially) under CC BY 4.0 terms.

دسترسی آزاد | مقاله پژوهشی

مجله حقوق پزشکی

دوره بیستم، ۱۴۰۵

Journal Homepage: http://ijmedicallaw.ir

# حق بر تغذیه با شیر مادر از منظر آیات، روایات و حقوق ایران

مریم ایزدی[۱]، آرزو ملکشاه[۲*]، احمد امی[۲]

۱. گروه حقوق، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران.

۲. گروه حقوق، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

## چکیده

**زمینه و هدف:** جوامع در دهه‌های اخیر دیگر از اهمیت تغذیه نوزاد با شیر مادر از آگاهی‌های خوبی برخوردارند. در بیشتر اسناد بین‌المللی به مسأله تغذیه با شیر نوزاد از منظر حق کودک پرداخته شده است، در صورتی که در اسلام این امر علاوه بر آنکه حق فرزند بوده، از جمله حقوق و تکالیف والدین بر فرزندانشان است. به همین دلیل بررسی مبانی فقهی و حقوقی تغذیه نوزاد با شیر مادر در نظام حقوقی ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

**روش:** مقاله مورد اشاره توصیفی ـ تحلیلی بوده و از منابع کتابخانه‌ای در آن استفاده شده است.

**ملاحظات اخلاقی:** در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

**یافته‌ها:** علاوه بر فواید بسیار جسمانی تغذیه با شیر مادر برای نوزاد، محققان علوم پزشکی و طبیعی فواید بسیاری برای مادران و جامعه نیز در خصوص تغذیه نوزاد با شیر مادر یافته‌اند. همچنین بررسی‌ها نشان‌دهنده این امر هستند که یکی از موانع اصلی نوزادان و مادران در بهره‌مندی از «حق بر شیردهی»، حمایت ناکافی قانونی و اجرایی از مادران شاغل شیرده به ویژه در بخش خصوصی است.

**نتیجه‌گیری:** یافته‌های علمی و نظرات فقهای اسلامی، هر دو، نشانگر این امر هستند که «حق بر شیردهی» یک حق چندجانبه است که علاوه بر نوزاد، مادران شیرده و جامعه نیز باید در تمتع از آن از ضمانت اجراهای حقوقی کافی برخوردار باشند. قوانین و مقررات ایران در زمینه حمایت از امنیت شغلی مادران شیرده در بخش دولتی واجد احکامی است، لکن اجرایی‌شدن این احکام همچنان متوقف است. همچنین مادران شاغل شیرده بخش خصوصی که مشمول قانون کار هستند، از حمایت قانونی کافی در این خصوص بهره‌مند نیستند.

**واژگان کلیدی:** حق بر شیردهی؛ تغذیه؛ مادران شیرده شاغل؛ فقه اسلامی؛ حقوق ایران

**نویسنده مسئول:** آرزو ملکشاه؛ **پست الکترونیک:** a.malekshah@iau.ac.ir

**تاریخ دریافت:** ۱۴۰۵/۰۲/۰۹؛ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۶/۰۳؛ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۵

**خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:**

Eizadi M, Malekshah A, Ommi A. The Right to Breastfeeding from the Perspective of Quranic Verses, Hadiths, and Iranian Law. Medical Law Journal. 2026; 20: e2.

تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد.

**مقدمه**

یکی از اقشار بسیار آسیب‌پذیر جوامع بشری، نوزادان هستند که ادامه حیات آن‌ها به طور کامل وابسته به رفتار بزرگسالان نزدیک ایشان و به طور خاص والدین است. از جمله حقوق مهم بشری همه افراد دسترسی به غذای سالم و کافی است؛ تغذیه با شیر مادر بهترین مصداق رعایت مصالح عالیه کودک تازه متولدشده محسوب می‌شود (۱). از سوی دیگر، با توجه بدان که پس از زایمان و به شکل طبیعی، بدن مادر شروع به تولید شیر می‌کند، باید شیردهی را برای مادر نیز یک حق محسوب نمود (۲).

سازمان بهداشت جهانی ( WHO: World Health Organization) به طور فعال تغذیه با شیر مادر را به عنوان بهترین منبع تغذیه برای نوزادان و کودکان خردسال ترویج می‌کند و در تلاش است تا میزان تغذیه انحصاری با شیر مادر را برای ۶ ماه اول تا سال ۲۰۲۵ تا حداقل ۵۰ درصد افزایش دهد. سازمان جهانی بهداشت و یونیسف، مجموعه جهانی تغذیه با شیر مادر را برای جمع‌آوری حمایت‌های سیاسی، قانونی، مالی و عمومی از شیر مادر ایجاد کردند (۳). نهادهای علمی و بین‌المللی دیگری نظیر آکادمی پزشکی اطفال آمریکا، اتحادیه جهانی اقدام برای شیردهی (۲) و همچنین کمیته رفع تبعیض علیه زنان و کمیته حقوق کودکان (۳)، از جمله سازمان‌هایی هستند که برای ترویج تغذیه نوزادان با شیر مادر، برنامه‌های مختلفی را دنبال می‌کنند.

اسناد متعددی در خصوص اهمیت تلاش برای تغذیه نوزادان به وسیله شیر مادر در جامعه جهانی تصویب شده است. اولین سند مرتبط با حمایت، ترویج و تشویق مادران به تغذیه نوزادان خود از طریق شیر مادر در کنوانسیون حمایت از مادران سازمان بین‌المللی کار ۱۹۱۹، سپس سندکنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان ۱۹۷۹، دیگری اعلامیه اینوچنتی راجع به حفاظت، ترویج و حمایت از تغذیه با شیر مادر مصوب ۱۹۹۰، اعلامیه اقدام جامع پکن ۱۹۹۵ (۴)، بیانیه اجماعی یونیسف در خصوص حق تغذیه شیرخواران در سال ۲۰۰۰ که در آن ۷ اصل اساسی به عنوان اصول و قوانین بین‌المللی که به طور خاص به تغذیه شیرخواران با شیر مادر پرداخته شده (۱) و نهایتاً انتشار توصیه عمومی کمیته حقوق کودک در سال ۲۰۱۳ در ارتباط با ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک که در آن، هم نسبت به تغذیه نوزادان با شیر خشک اعلام نگرانی شده بود و هم توصیه جهانی به تغذیه کودکان تازه‌متولدشده با شیر مادرشان حداقل از ۶ ماه تا ۲ سال در آن مورد تأکید قرار گرفته بود (۳).

از این اسناد بین‌المللی اینطور به نظر می‌رسد که تغذیه نوزادان به وسیله شیر مادر یک حق بشری محسوب می‌شود. با مطالعه منابع فقهی اسلامی نیز این امر مشخص است که در چارچوب حقوق اسلام، حق بر تغذیه با شیر مادر مقدم بر تمام تعهدات والدین نسبت به کودک می‌باشد (۵)، اما سؤال اساسی که با در نظرگرفتن مفاد این اسناد و بررسی آیات و روایات اسلام و نظام حقوق ایران در رابطه با تغذیه نوزادان از طریق شیر مادر به ذهن متبادر می‌شود، این است که آیا «شیردهی» نیز یک حق محسوب می‌گردد؟ به نظر می‌رسد با توجه بدین امر که شیردهی فرآیندی طبیعی است که به طور معمول بلافاصله پس از زایمان در بدن مادر آغاز می‌شود، باید بدین سؤال از منظر پزشکی نیز توجه نمود و با بررسی فواید و آثار چندجانبه تغذیه نوزاد با شیر مادر بدین سؤال پاسخ داد. بر همین اساس در بخش اول از این مقاله به ذکر فواید تغذیه نوزاد با شیر مادر برای مادر، نوزاد و جامعه از منظر تحقیقات علم پزشکی و تجربی پرداختیم، سپس با بررسی مبانی فقهی اسلامی در خصوص لزوم و فواید تغذیه با شیر مادر در بخش دوم و نهایتاً با تبیین جلوه‌ها و چالش‌های حقوقی «حق بر شیردهی» از منظر قوانین و مقررات نظام حقوقی ایران، این فرضیه ایجاد می‌شود که «شیردهی» حقی چندجانبه برای مادر، نوزاد و جامعه بوده که برای بهره‌مندی مناسب و مؤثر از آن لازم است علاوه بر رعایت حقوق نوزادان، حقوق مادران به ویژه مادران شاغل شیرده مورد توجه قرار گرفته و این امر جز با توجه قانون‌گذاران جمهوری اسلامی ایران در حقوق داخلی محقق نخواهد شد.

اما در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت که اگرچه برخی محققات در رابطه با موضوع تغذیه نوزاد و جایگاه آن در


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد.

آیات و روایات و حقوق ایران مقالاتی را منتشر نموده‌اند، لکن این مقالات تاکنون از بعد فوایدی که شیردهی برای مادر و جامعه دارد و بدین‌جهت حق شیردهی حقی چندجانبه است، نپرداخته‌اند و از این منظر پژوهش حاضر واجد وصف نوآورانه است. زرنشان و رضوانی مفرد در پژوهشی که با عنوان «حمایت از حق تغذیه کودک با شیر مادر در اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر» در سال ۱۳۹۶ منتشر شده، با بررسی اسناد بین‌المللی که به موضوع حق تغذیه کودک با شیر مادر با مقررات حقوق اسلام در این رابطه پرداختند و معتقدند اگرچه در جامعه جهانی تلاش‌هایی برای ترویج تغذیه نوزادان با شیر مادر انجام شده، لکن مقررات حقوقی اسلام سده‌ها قبل از تشکیل جامعه جهانی مقررات جامع و مانعی را بدین امر اختصاص داده‌اند (۴).

غلامعلی نیز در سال ۱۳۹۹ با انتشار مقاله «حق تغذیه با شیر مادر در پرتو مبانی حقوق اسلامی» معتقد است چنانچه «مبانی و ریشه‌های درک دینی، اخلاقی و معنوی مسلمانان از مسأله تغذیه نوزادان در قامت حقوق اساسی» بررسی شود، مشخص می‌گردد که رویکرد دینی اسلامی چگونه بر حق تغذیه با شیر مادر در قامت یک حق اساسی قابلیت شناسایی می‌یابد (۵). در سال ۱۴۰۱ نیز کاظمی و مشایخی در مقاله «مطالعه تطبیقی حق بر شیردهی و تغذیه با شیر مادر» این موضوع را بیان نمودند که شیردهی حقی دوسویه برای مادر و نوزادش است، اما در این وضعیت این حق مادر به جنبه شیرنمودن و تغذیه نوزادش بازگشته و از حقوق جسمی و شخصی مادر محسوب نشده است (۱).

نوآوری این پژوهش در آن است که برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً «تغذیه با شیر مادر» را صرفاً از منظر حق کودک یا حداکثر رابطه دوجانبه مادر و طفل بررسی کرده‌اند، این تحقیق با رویکردی میان‌رشته‌ای و مبتنی بر تلفیق فقه، حقوق و یافته‌های پزشکی، مفهوم «حق بر شیردهی» را به عنوان حقی چندجانبه بازتعریف می‌کند؛ حقی که نه‌تنها برای نوزاد، بلکه برای مادر و حتی جامعه دارای آثار و منافع بنیادین است. در این چارچوب، شیردهی صرفاً یک تکلیف اخلاقی یا زیستی تلقی نشده، بلکه به‌مثابه یک حق مستقل برای مادر با ابعاد جسمانی، روانی، کرامتی و اجتماعی تحلیل شده و سپس بازتاب‌ها و خلأهای شناسایی این حق در نظام حقوقی ایران ـ به ویژه در ارتباط با حمایت‌های شغلی و ساختارهای اجرایی ـ مورد واکاوی قرار گرفته است. چنین صورت‌بندی سه‌بعدی (کودک ـ مادر ـ جامعه) از «حق بر شیردهی» و پیونددادن آن با الزامات تقنینی و سیاست‌گذاری داخلی، وجهی است که در ادبیات موجود کمتر به صورت منسجم و نظام‌مند بدان پرداخته شده و از این جهت، پژوهش حاضر گامی نو در تبیین ماهیت و آثار حقوقی این حق به شمار می‌رود.

## روش

مطالعه حاضر به روش توصیفی ـ تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده است.

## ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

## یافته‌ها

علاوه بر فواید بسیار جسمانی تغذیه با شیر مادر برای نوزاد، محققان علوم پزشکی و طبیعی فواید بسیاری برای مادران و جامعه نیز در خصوص تغذیه نوزاد با شیر مادر یافته‌اند. همچنین بررسی‌ها نشان‌دهنده این امر هستند که یکی از موانع اصلی نوزادان و مادران در بهره‌مندی از «حق بر شیردهی»، حمایت ناکافی قانونی و اجرایی از مادران شاغل شیرده به ویژه در بخش خصوصی است.

## بحث

از جهانی‌ترین و طبیعی‌ترین جنبه‌های مادری، هدیه بسیار عالی توانایی شیردهی است. تغذیه نوزاد با شیر مادر از طریق مکیدن پستان مادر، به پیوند مادر و نوزاد کمک می‌کند و برای سلامت مادر و نوزاد بسیار مهم است.


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

شیر مادر از نظر ساختار فیزیکی و انواع و غلظت پروتئین، چربی، کربوهیدرات، ویتامین‌ها و مواد معدنی، آنزیم‌ها، هورمون‌ها، فاکتورهای رشد، عوامل مقاومت میزبان، محرک‌ها و تعدیل‌کننده‌های سیستم ایمنی بدن و عوامل ضد التهابی، منحصر به فرد است. تغذیه با شیر مادر توسط سازمان‌های بهداشتی و علمی جهان به عنوان بهترین راه برای تغذیه نوزادان مورد تأیید قرار گرفته است. مطالعات زیادی انجام گرفته و فواید بی‌شماری از شیردهی برای نوزادان، مادران و جامعه بیان شده است (۳).

**۱. فواید تغذیه نوزادان با شیر مادر برای مادران**

**۱-۱. کاهش ابتلا به خطر سرطان سینه:** باکتری‌های مفید برای نوزاد در شیر مادر وجود دارد که با مکیدن شیر از سینه او عبور می‌کند. عبور این باکتری‌ها از مجاری شیری پستان مادر می‌تواند به کاهش خطر ابتلا به سرطان سینه در مادر کمک کند. همچنین در حین تولید شیر، تغییرات ساختاری در بافت پستان، توانایی سلول‌های پستان را برای بدرفتاری محدود می‌کند. بنابراین خطر ابتلا به سرطان سینه محدود می‌شود، به علاوه تغذیه نوزاد با شیر از طریق مکیدن پستان مادر، موجب می‌شود سطح استروژن در بدن مادر در حد مطلوبی نگاه داشته شود. تحقیقات نشان‌دهنده این امر است که سطوح بالای استروژن می‌تواند زنان را در معرض خطر بیشتری به ابتلای سرطان سینه و سرطان رحم قرار دهد (۶).

**۱-۲. کاهش استرس:** استرس چه به صورت دوره‌های کوتاه‌مدت و چه به صورت دوره‌های طولانی‌مدت بر بدن انسان تأثیرگذار است. بیماری‌های مکرر، مشکلات خواب، مشکلات معده، سردرد و مشکلات سلامت روان، از جمله اثرات نامطلوبی است که استرس ایجاد می‌کند، اما تغذیه نوزاد از شیر مادر به واسطه مکیدن پستان او موجب کمک به آرامش مادر می‌شود. تحقیقات نشان‌دهنده این امر است که تماس پوست نوزاد با پوست مادر در حین شیردهی، اثرات تسکین‌دهندگی برای مادران شیرده دارد (۷).

**۱-۳. کاهش خطر ابتلا به افسردگی پس از زایمان:** عوامل مختلفی بر ایجاد افسردگی پس از زایمان مادران مؤثر شناخته شده‌اند که مجموعه‌ای از عوامل هورمونی، بیوشیمیایی، محیطی، روانی و ژنتیکی در ایجاد آن دخیل هستند. نتیجه جدیدترین تحقیقات حاکی از این امر است که افسردگی یا اضطراب در دوران بارداری یکی از نشانگان قوی احتمال ابتلا به افسردگی پس از زایمان است. این اختلال نه‌تنها برای سلامت مادر، بلکه برای سلامت فرزندش نیز خطراتی را به همراه دارد، به ویژه زمانی که او نتواند به طور کامل از نوزاد خود مراقبت کند. خبر خوب این است که تغذیه نوزاد با شیر مادر از طریق مکیدن پستان او، موجب افزایش ترشح هورمون اکسی‌توسین در مغز مادر می‌شود. مطالعات متعددی نشان داده‌اند که اکسیتوسین باعث تقویت و آرامش شده، فلذا عمل شیردهی توسط مادران موجب می‌شود که مادر با احساس افسردگی مبارزه کند (۸).

**۱-۴. کاهش خطر ابتلا به دیابت نوع دو:** تحقیقات در کشور ایالات متحده آمریکا بیانگر این امر بوده که حدود پنج تا نه درصد از زنان باردار در سراسر این کشور با وجود اینکه قبل از بارداری دیابت نداشتند، سطح قند خون بالایی دارند. این وضعیت که دیابت بارداری نامیده می‌شود، خطر ابتلا به دیابت نوع ۲ را در زنان در مراحل بعدی زندگی به شدت افزایش می‌دهد، اما تغذیه نوزاد با شیر مادر از طریق پستان مادر، موجب افزایش حساسیت انسولین در این مادران و در نتیجه بهبود متابولیسم گلوکز در بدن آن‌ها می‌گردد. نتایج این تحقیقات نشان داده است که شیردهی بیش از دو ماه خطر ابتلا به دیابت را تقریباً به نصف کاهش داده و شیردهی بیش از پنج ماه، این خطر را به نصف کاهش می‌دهد (۸).

**۲. فواید تغذیه نوزادان با شیر مادر برای نوزادان**

**۲-۱. کمک به کاهش التهابات پوستی نوزاد:** مطالعات نتایج متفاوتی را در این خصوص نشان داده‌اند، اما به طور کلی تعدیل‌کننده‌های سیستم ایمنی موجود در شیر مادر موجب می‌شود که نوزادانی که از شیر مادراشان تغذیه می‌کنند، کمتر از سایر نوزادان به التهابات پوستی و آلرژی دچار شده یا زودتر از سایر نوزادان بهبود یابند (۹).


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

**۲-۲. افزایش مقاومت در برابر بیماری‌های ناشی از عفونت‌های باکتریایی:** بیماری‌های ناشی از عفونت‌های باکتریایی، از جمله بیماری‌های معمول در دوران کودکی است. مطالعات دانشمندان نشانگر این امر است که تغذیه نوزاد از شیر مادر موجب افزایش سطح ایمنی بدن نوزاد به خصوص در دوران خردسالی کودک در برابر عفونت‌ها باکتریایی عمومی نظیر هموفیلوس آنفولانزا (Haemophilus Influenzae) و پنومونی استرپتوکوکوس (Streptococcus Pneumoniae) می‌شود (۶).

**۲-۳. کاهش خطر ابتلا به آسم شدید در نوزادانی با سابقه خانوادگی آسم شدید:** تحقیقات نشانگر این امر هستند که کودکان زیر ده سالی که در دوران نوزادی با شیر مادر از طریق مکیدن پستان مادر، سه ماه و بیشتر تغذیه شده‌اند و در سوابق خانوادگی آن‌ها ابتلا به آسم شدید وجود داشته، کمتر از سایر این کودکان در معرض ابتلا به آسم شدید هستند (۳).

**۲-۴. کاهش خطر ابتلا به سرطان تخمدان:** یک مطالعه به تازگی حاکی از این امر بوده زنانی که بیش از ۱۳ ماه از دوران نوزادی خود با شیر مادرشان تغذیه شده‌اند، ۶۳ درصد کمتر از زنانی که کمتر از ۷ ماه با شیر مادر تغذیه شدند، در معرض ابتلا به سرطان تخمدان هستند. نگهداری و شیردهی نوزاد از طریق مکیدن پستان مادر موجب به تأخیرافتادن تخمک‌گذاری در نوزادان دختر در سال‌های بزرگسالی ایشان شده و محققان بر این باورند که هرچه تخمک‌گذاری زودتر شروع شده و بیشتر باشد، خطر جهش سلولی بیشتر شده که این امر می‌تواند خطر ابتلا به سرطان تخمدان را افزایش دهد (۸).

**۲-۵. کاهش خطر ابتلا به چاقی در دوران نوجوانی و بزرگسالی:** اگرچه تفاوتی میان تغذیه با شیر مادر چه از طریق مکیدن پستان مادر و به طور مستقیم بوده و چه از طریق مصرف شیر دوشیده‌شده مادر با شیشه، در خصوص مواد مغذی، آنزیم‌ها و مواد شیمیایی موجود در شیر مادر وجود نداشته، لکن تحقیقات زیادی نشانگر این امر هستند که نوزادانی که با شیر مادر از طریق مکیدن پستان مادر تغذیه شده‌اند، از سایر نوزادان و حتی نوزادانی که به طور غیر مستقیم شیر مادر را نوشیده‌اند، کمتر در نوجوانی و بزرگسالی در معرض احتمال ابتلا به چاقی مفرط و اضافه‌وزن هستند (۸).

همچنین مطالعات دیگری حاکی از این امر هستند که نوزادانی که با شیر مادر از طریق مکیدن پستان مادر تغذیه شده‌اند، در معرض خطر کمتری در ابتلا به بیماری‌هایی نظیر دیابت نوع ۱ در کودکی، دیابت نوع ۲ در بزرگسالی، کاهش خطر ابتلا به سرطان غدد لنفاوی که از جمله سرطان‌های شایع میان کودکان است، قرار گرفته و همچنین به طور کلی در معرض خطر کمتر مرگ و میر نوزادی هستند (۱۰).

**۳. فواید تغذیه نوزادان با شیر مادر برای جامعه:** علاوه بر مزایای سلامتی شیردهی برای مادران و فرزندانشان، مزایای اقتصادی مرتبط با تغذیه نوزاد با شیر مادر برای خانواده‌ها، کارفرمایان، سازمان‌های بیمه، دولت و کل کشور نیز وجود دارد. به عنوان مثال در یک مطالعه در کشور ایالات متحده آمریکا تخمین زده شده که خانواده‌هایی که برای تغذیه نوزادان خود از شیر مادر استفاده می‌کنند، می‌توانند تنها در سال اول تولد نوزاد بیش از ۱۲۰۰ تا ۱۵۰۰ دلار هزینه شیر خشک مورد نیاز نوزاد را پس‌انداز کنند (۸). همچنین سلامت بهتر نوزاد به معنای مطالبات بیمه درمانی کمتر، مرخصی کمتر کارمند برای مراقبت از بیماری کودکش و بهره‌وری بالاتر شده که همه این‌ها جزء مزایایی است که کارفرمایان می‌توانند از آن‌ها بهره ببرند.

افزایش نرخ شیردهی می‌تواند به کاهش شیوع بیماری‌ها و شرایط بهداشتی مختلف کمک کند که به نوبه خود منجر به کاهش هزینه‌های مراقبت‌های بهداشتی می‌شود. در یک مطالعه در کشور آمریکا که میان سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰ روی کودکان و خانواده‌هایی که در دوران نوزادانی که از شیر مادرشان تغذیه کردند، انجام شده، نشانگر این نتیجه بود که مقاومت بدن کودکان در نتیجه تغذیه از شیر مادر در ابتلا به سه بیماری شایع دوران کودکی می‌تواند منجر به صرفه‌جویی


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

تا میزان ۳/۶ میلیارد دلار در هزینه‌های بخش سلامت این کشور شود (۸).

تغذیه با شیر مادر همچنین مزایای زیست‌محیطی جهانی را به همراه دارد. شیر انسان طبیعی و قابل تجدید است. غذایی که به عنوان یک منبع کامل از تغذیه نوزاد در حدود شش ماه اول زندگی عمل می‌کند. علاوه بر این، برخلاف شیر خشک‌های مخصوص نوزادان و سایر جایگزین‌ها، تغذیه نوزاد با شیر مادر از طریق مکیدن پستان مادر، نیاز به بسته‌بندی نداشته و که در نهایت موجب ورود زباله کمتری به طبیعت می‌شود. سالانه به ازای تغذیه هر یک میلیون نوزاد از طریق شیر خشک، ۱۵۰ میلیون قوطی شیر خشک به عنوان زباله وارد طبیعت می‌شود، در حالی که برخی از آن ظروف می‌توانند بازیافت شوند، بسیاری در محل‌های دفن زباله انداخته می‌شوند (۱۱)، اگرچه تغذیه با شیر مادر مستلزم مصرف مقدار کمی کالری اضافی توسط مادر است، اما معمولاً نیازی به ظروف، کاغذ، سوخت برای آماده‌سازی و حمل و نقل برای تحویل ندارد و با صرفه‌جویی در منابع ارزشمند جهانی و انرژی، رد پای کربن را در طبیعت کاهش می‌دهد (۳). با تنها مشاهده فواید چندجانبه‌ای که تغذیه با شیر مادر و به طور ویژه از طریق مستقیم (مکیدن پستان مادر)، هم برای مادر، هم برای نوزاد و هم برای جامعه قابل دستیابی است، باید امر «حق بر شیردهی» را جزء حقوق چندجانبه بشناسیم.

**۴. مظاهر و آثار «حق بر شیردهی» در آیات، روایات و فقه اسلامی:** اولین مرجع هر فقیه مسلمان کتاب مبارک قرآن است. «شیردهی» که ترجمه‌ای از واژه «رضاع» است، یازده بار در قرآن کریم مشاهده می‌شود و در سه آیه از قرآن کریم با اشکال مختلفی به کار رفته است که از نظر محققان جزء آیات‌الاحکام قرآنی هستند (۱۲). یکی از نکات قابل توجه در فقه اسلام، توجه به جایگاهی است که فقهای مسأله تغذیه نوزاد را در کتب فقی آورده‌اند که با توجه به آیات منبع پاسخ این مسأله، چرایی آن روشن است. «فقهای اسلام بدون استثنا، مسأله تغذیه نوزاد را ذیل باب نکاح و تبعات آن و همچنین باب ولایت و نیز محرمیت در اثر شیردهی مورد توجه قرار داده‌اند» (۵).

نخستین آیه از قرآن که کلمه رضاع در آن به کار رفته است (۱۳) و از نظر محققان جزء آیات بیان‌کننده حکم است، آیه ۲۳۳ سوره بقره است. خداوند متعال در این آیه چنین فرموده است: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ: مادران، فرزندان را دو سال تمام، شیر می‌دهند. (این) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده (پدر)، لازم است خوراک و پوشاک مادر را به طور شایسته (در مدت شیردادن بپردازد، حتی اگر طلاق گرفته باشد). هیچ کس موظف به بیش از مقدار توانایی خود نیست! نه مادر (به خاطر اختلاف با پدر) حق ضرررزدن به کودک را دارد، و نه پدر و بر وارث او نیز لازم است این کار را انجام دهد (هزینه مادر را در دوران شیرخوارگی تأمین نماید) و اگر آن دو، با رضایت یکدیگر و مشورت، بخواهند کودک را (زودتر) از شیر باز گیرند، گناهی بر آن‌ها نیست و اگر (با عدم توانایی، یا عدم موافقت مادر) خواستید دایه‌ای برای فرزندان خود بگیرید، گناهی بر شما نیست، به شرط اینکه حق گذشته مادر را به طور شایسته بپردازید و از (مخالفت فرمان) خدا به پرهیزید و بدانید خدا، به آنچه انجام می‌دهید، بیناست!» (۱۴). بسیاری از مفسران و محققان با استناد به تفاسیر لغوی و اصطلاحی از بندهای مختلف این آیه در خصوص حکم تکلیفی شیردهی در این آیه نظرات مختلفی را ابراز نموده‌اند.

اولین نکته‌ای که باید در بحث پیرامون این آیه بدان توجه نمود، معنای لغوی و اصطلاحی رضاع است. یکی از محققان با مداقه در کتب لغات متعدد و مختلفی معتقد است: «در لغت عرب، به صرف مکیدن پستان بدون رسیدن شیر به معده، «مصّ» و «امتصاص» و در نتیجه «رضاع» گفته نمی‌شود»


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

(۱۲). ویژگی مشترک تمامی این کتب لغت در ارائه تعریف از واژه رضاع، «مکیدن پستان» است، اما منظور از رضاع در قرآن کریم و اسلام چیست؟ محقق موصوف در خصوص این امر بیان داشته که منظور از رضاع در قرآن کریم به دو امر در آیات‌الاحکام بازمی‌گردد. یکی موضوع «شیردادن زن به کودک» و دیگری قرابت رضاعی و حرمت نکاح در نتیجه آن به واسطه خوردن شیر با شرایطی که در احکام اسلام بدان پرداخته شده است (۱۲). برخی محققان با مطالعه نظرات مختلف مفسرین قرآن و فقهای اسلام و به طور ویژه فقهای امامیه معتقدند که از جمله خبری «والوالدات یرضعن اولادهن»، چند احتمال در باب حکم تکلیفی این آیه متصور است: یکی استحباب شیردادن، دیگری اولویت مادر در شیردادن، یعنی در این حالت تغذیه نوزاد از شیر مادر نسبت به سایر راهکارهای متصور، بهتر است و نهایتاً برخی نیز معتقدند که عبارت فوق در آیه بیانگر حکم وجوب شیردادن به نوزاد بر مادر است، هرچند در نهایت این محققین نیز به بیان استثنائاتی در نظرات فقها راجع به شرایطی که تغذیه کودک با شیر مادر بر مادر واجب است می نمایند (۱۵). این استثنائات عبارتند از «کودک پستان زن دیگری غیر از مادر خود را قبول نکند، شیر غیر مادر با بدن کودک سازگار نباشد، زن دیگری غیر از مادر وجود نداشته باشد که به کودک شیر دهد، کودک پدر نداشته باشد و شخص دیگری نیز حاضر به تأمین هزینه‌های شیردهی کودک نباشد» (۱۶).

دومین آیه از آیات الاحکام مرتبط با رضاع، آیه ششم از سوره طلاق است: «أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَى: (زنانی که طلاق رجعی دهید تا در عدّه‌اند) آن‌ها را در همان منزل خویش که میسّر شماست، بنشانید و به ایشان (در نفقه و سکنی) آزار و زیان نرسانید تا آنان را در مضیقه و رنج در افکنید (که به ناچار از حق خود بگذرند) و به زنان مطلّقه اگر حامله باشند تا وقت وضع حمل نفقه دهید، آنگاه اگر فرزند شما را شیر دهند، اجرتشان را بپردازید و (در کار فرزند) میان خود به نیکی مشورت و سازش کنید و اگر با هم سختگیری کنید (مادر صرف‌نظر کند تا) زن دیگری او را شیر دهد» (۱۷).

آیه سوم نیز، آیه ۲۳ از سوره نساء است. در این آیه خداوند مهربان با فرمایش این امر که: «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا: حرام شد بر شما (ازدواج با) مادران و دختران و خواهران و عمّه‌ها و خاله‌ها و دختران برادر و دختران خواهر و مادران رضاعی و خواهران رضاعی و مادران زن و دختران زن که در دامن شما تربیت شده‌اند، اگر با آن زن مباشرت کرده باشید و اگر دخول با آن زن نکرده (طلاق دهید) باکی نیست (که با دختر او ازدواج کنید) و نیز حرام شد زن فرزندان صلبی و نیز حرام شد جمع میان دو خواهر، مگر آنچه پیش از نزول این حکم کرده‌اید (که خدا از آن درگذشت) که خدا (در حق بندگان) بخشنده و مهربان است»، از جمله حرمت‌های ازدواج را مسأله حرمت ازدواج با محارمی که از طریق رضاع به انسان محرم شده‌اند، بیان نموده است.

«در تعالیم اسلام و آثار نویسندگان مسلمان، حق بر سلامت جسمی و عاطفی کودک در کنار حق بر تغذیه با شیر مادر و همچنین از شیرگرفتن کودک به صورت هم‌زمان مورد تأکید قرار گرفته است. به تعبیری به موازات اجرای حق تغذیه با شیر مادر و از شیرگرفتن، مادر باید به نحوی عمل کند که حق سلامت جسمی و عاطفی طفل نیز رعایت شود» (۵).

یکی از مسائل مشترک میان اکثریت فقهای اسلام اعم از اهل سنت و امامیه، عدم بازداشتن مادر از شیردادن به کودک خودش است. از لحاظ عقلی نیز این امر در وهله اول موجب بروز آسیب به کودک می‌شود (۱۶). با توجه به احکام و مسائل مرتبط به تغذیه نوزاد از شیر مادر، یک وصف خاص در رابطه


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

با تغذیه کودک از شیر مادر برای طفل در حقوق اسلام قابل برداشت است و آن هم «غیر قابل تعلیق‌بودن» است، حتی در فرضی که پدر و مادر کودک شیرخوار فوت کنند، تکلیف تغذیه نوزاد با شیر مادر بر عهده ورثه والدین به عنوان تکلیف شناسایی شده است. در حقیقت چنانچه مادر طبیعی نیز در قید حیات نباشد یا امکان تغذیه نوزاد توسط وی ممکن نباشد، با گرفتن دایه، «حق تغذیه با شیر مادر برای طفل در هیچ حالتی معلق یا ساقط نمی‌شود» (۵).

از این منظر سه قسم روایات در خصوص تغذیه نوزاد با شیر مادر در منابع روایی اسلام یافته می‌شود. یک قسم از روایات مطروحه در این خصوص منافع و برکات تغذیه با شیر مادر برای نوزاد را بیان می‌کنند. همانند این روایت از پیامبر اکرم (ص): «شیری برای کودک بهتر از شیر مادرش نیست»، یا این روایت از امام حسین (ع) در دعای عرفه که می‌فرماید: «...و در گهواره که کودکی ناتوان بودم، مرا از هرگونه آسیب و خطر حفظ کردی و از شیر مادر غذایی گوارا روزیم نمودی» (۲).

قسم دیگر روایات در مقام بیان توصیه و شرایط اخلاقی لازم برای شیردهی توسط مادران و انتخاب دایه است (۱۸)، مانند این روایت از امیرالمؤمنین علی (ع) که فرموده‌اند: «باید بنگرید چه کسی فرزند شما را شیر می‌دهد، زیرا فرزند تحت تأثیر شیر دایه پرورش می‌یابد» و همچنین این روایت از محضر امام صادق (ع) در خصوص شرایط انتخاب دایه که می‌فرماید: «لازم است دایه پاکیزه و نظیف را برای شیرخوارگی کودکان خود برگزینید، زیرا شیر سرایت‌دهنده است» (۷).

به همین ترتیب، مسأله انتخاب حلیمه محترمه و دقت نظری که عبدالمطلب برای انتخاب این بانو به عنوان دایه رسول اکرم (ص) صرف نمودند، نشانگر اهمیت توجه به شرایط دایه‌ای است که برای کودک انتخاب می‌شود. قسم سوم روایات موجود در رابطه با تغذیه نوزادان با شیر مادر به مسأله بیان پاداش و برکات اخروی برای زنان شیرده تعلق یافته است. به طور ویژه زنان جوانی که برای اولین‌بار مادر می‌شوند، با تغییرات بزرگی در زندگی خود رو به رو می‌شوند؛ عمل مادری سختی‌های روحی و جسمی زیادی را به زنان وارد می‌کند. از این رو بخشی از روایات ایلام بدین مسأله اختصاص یافته است، از جمله این روایت از پیامبر مکرم اسلام (ص) که فرموده‌اند: «بیدارشدن مادر و شیردادن او در شب، ثواب و اجری دارد و برای هر جرعه شیری که می‌دهد، پاداش او معادل با آزادکردن هفتاد بنده است» (۴).

بر همین اساس است که «در جوامع اسلامی با توجه به وجود احکام و هنجارهای دینی و به تبع آن تکالیف مذهبی برای مسأله تغذیه با شیر مادر، قسمت قابل توجهی از رفتارهای مسلمانان در جهت انطباق با احکام و تکالیف شرعی حرکت کرده است» (۵، ۱۹). همین مسأله باعث شد نخستین‌بار که درباره تشکیل بانک شیر در جوامع اسلامی مطرح شد، برخی کشورهای اسلامی از مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی در مورد تشکیل این‌گونه مراکز از نظر شرعی استفتا به عمل آوردند و مجمع فقه اسلامی در نشست مورخ ۱۰ الی ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۴۰۶ قمری (مطابق با ۲۸-۲۲ دسامبر ۱۹۸۵ م.) در جدّه پس از بحث و گفتگوی فقهی و پزشکی درباره «بانک شیر» اقدام به صدور این بیانیه کرد: «۱ـ تشکیل بانک شیر مادران تجربه‌ای است که ملت‌های غربی به آن اقدام نموده و سپس با آثار و نتایج منفی آن مواجه شده‌اند؛ ۲ـ اسلام رابطه رضاعی را همچون رابطه نسبی می‌داند و به اجماع مسلمانان، حرمت ناشی از رضاع، همچون حرمت ناشی از رابطه نسبی است و نظر شریعت اسلامی بر حفظ نسب است و بانک شیر موجب اختلاط و ناهماهنگی خواهد شد؛ ۳ـ روابط اجتماعی در جهان اسلام، برای رفع نیاز و حل مشکل کودکان محتاج به شیر مادر راه‌های دیگری برای شیرخوردن فراهم کرده است و به این دلیل نیازی به تشکیل بانک شیر مادران نیست. بنابراین، اولاً تشکیل بانک شیر مادران در جهان اسلام ممنوع است؛ ثانیاً، شیرخوردن اطفال از این مراکز حرام است» (۲۰).

به نظر می‌رسد این فتوا بر مبنای فقه اهل سنت در قاعده «رضاع» است که برخی شروط مورد پذیرش اکثر فقهای شیعه در قاعده «رضاع» را معتبر نمی‌دانند، از قبیل امتصاص (مکیدن مستقیم شیر از پستان)، اما با توجه به معتبربودن شرایط مذکور از نظر فقهای شیعه، تأمین شیر اطفال از طریق بانک شیر به هیچ وجه اشکال شرعی ندارد. آنچه که از دیدگاه


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

اکثر فقهای شیعه استفاده می‌شود، مشهور و معروف شرطیت مکیدن مستقیم شیر از پستان است تا موجب محرمیت رضاعی گردد، در مقابل برخی اندک از فقهای شیعه، مانند ابن جنید و شیخ طوسی در یکی از نظرات خود در کتاب «مبسوط» قائل به این شرط نیستند (۲۱).

**۵. چالش‌های حقوقی «حق بر شیردهی» در نظام حقوقی ایران:** قانون‌گذار در ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی چنین مقرر داشته: «برای حضانت و نگهداری طفلی که ابوین او جدا از یکدیگر زندگی می‌کنند، مادر تا سن هفت سالگی اولویت دارد و پس از آن با پدر است.» ماده ۱۱۷۶ قانون مدنی به طور خاص به مسأله شیردهی طفل توسط مادر پرداخته و جنبه‌ای دوگانه را نمایان می‌کند: «مادر مجبور نیست که به طفل خود شیر بدهد، مگر در صورتی که تغذیه طفل به غیر شیر مادر ممکن نباشد.» ماده ۱۱۷۸ نیز بیانگر این مطلب است: «ابوین مکلف هستند که در حدود توانایی خود به تربیت اطفال خویش بر حسب مقتضی اقدام کنند و نباید آن‌ها را مهمل بگذارند.» حقوقدانان در خصوص حق بر شیردهی به بحث پیرامون مواد ۱۱۶۹، ۱۱۷۶و ۱۱۷۸ قانون مدنی یعنی مسأله حضانت و تربیت اطفال پرداخته‌اند (۲۲).

بر اساس نظر این حقوقدانان که از مبانی فقهی نیز برگرفته شده است، «مادر، مجبور نیست به طفل خود شیر بدهد، مگر در صورتی که تغذیه طفل به جز شیر مادر ممکن نباشد؛ در این صورت، مادر می‌تواند هرگاه، طفل دارایی داشته باشد، برای شیردادن به طفل خود، اجرت مطالبه کند و چنانچه دارایی ندارد و پدر قدرت بر تأدیه اجرت داشته باشد، مادر می‌تواند اجرت مطالبه کند و این امر منافاتی با وجوب شیردادن ندارد، زیرا ممکن است عملی بر شخص واجب باشد و استحقاق دریافت اجرت را هم بر آن عمل داشته باشد» (۳).

این در حالی است که حقودانان دیگری معتقدند یکی از مصادیق تکالیف مربوط به حضانت طفل که استثنائاً مادر در عمل به آن اولی است (نسبت به سایر شیوه‌ها)، امر شیردهی به نوزاد است (۱). با توجه به سختی‌هایی که تهیه شیر خشک برای والدین نوزادان به همراه دارد و همینطور مسأله برگزیدن دایه برای شیردادن به نوزاد در دهه‌های اخیر حداقل در کلان‌شهرها به سختی ممکن است، اولین مرکز بانک شیر مادران ایران در تبریز در سال ۱۳۹۵ در بیمارستان الزهرا (س) تحت پوشش دانشگاه علوم پزشکی ایران در ایران افتتاح شد. بانک شیر یک مؤسسه بدون سودرسانی مالی، خیرخواهانه و عام‌المنفعه است که در جهت ارتقای سلامت نوزادان نارس و شیرخواران محروم از شیر مادر به وسیله تهیه شیر پاستوریزه مادر و اهدای آن بدین شیرخواران فعالیت می‌کند (۲۳).

یکی از نکات قابل توجه حقوقی که در خصوص استفاده از شیر اهدایی در ایران لازم به ذکر است، این می‌باشد که اگرچه مراکز بانک شیر اهدایی زیر نظر وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی ایجاد شده و فعالیت می‌کنند، اما با جستجو در سامانه ملی قوانین و مقررات، تنها احکام یافت‌شده به موضوع تعرفه ارائه خدمت از سوی این مراکز بازمی‌گردد و در خصوص شیوه فعالیت و نحوه ارائه خدمات این مراکز، دستورالعمل یا مقررهای به چشم نمی‌خورد، هرچند رییس اداره نوزادان وزارت بهداشت با اشاره به اینکه تدوین دستورالعمل جامع و کامل بانک شیر رو به اتمام است، از ابلاغ آن در آینده نزدیک خبر داده است (۲۴).

نکته دیگری که در حقوق ایران برای حمایت از حق بر شیردهی مورد توجه قرار گرفته و منشأ آن به قواعد اجرای حدود و قصاص در مسائل جزای فقه امامیه بازمی‌گردد، «حق برخورداری از تخفیف قانونی از نظر میزان مجازات و یا معافیت از آن و یا نحوه اجرا، در صورت ندامت و اثبات توبه زنان بزهکار در زمان بارداری، شیردهی و بیماری» است (۲۵).

حقوقدانان معتقدند که حمایت‌های قانونی که از زنان شیرده شاغل در قوانین ایران قابل یافت است از یکی از دو سیستم زیر پیروی می‌کند: سیستم اول مربوط به زنان شیرده شاغل مشمول حوزه قانون استخدام کشوری و قانون تأمین اجتماعی و دیگری سیستم حمایتی مربوط به زنان شیرده شاغل مشمول «قانون ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی»؛ هر دوی این سیستم‌های حمایتی تنها به


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

زنانی اختصاص دارد که نوزاد خود را از طریق مستقیم شیردهی تغذیه می‌کنند (۲).

به نظر می‌رسد با بررسی احکام قانونی قانون‌گذار در این عناوین قانونی، اساساً حمایت درخوری از زنان شاغل شیرده بخش خصوصی صورت نمی‌پذیرد و در خصوص شاغلین بخش دولتی نیز، حمایت‌های پیش‌بینی‌شده در حد نص قانونی باقی مانده است.

چالش دیگر به موضوع قوانین مربوط به موضوع اشتغال مادران شیرده بازمی‌گردد. در ایران نیز همانند بسیاری از کشورهای جهان (از جمله ایالات متحده آمریکا، کانادا، کشورهای اروپایی و به طور کلی کشورهای پیشرفته و در حال پیشرفت) برخی مقررات موجب می‌شوند تا زنانی که به تازگی صاحب فرزند شده‌اند نتوانند از حمایت مناسبی برای تغذیه نوزاد خود با شیر مادر بهره ببرند.

ایجاد و حفظ امنیت روانی مادر در ایام بارداری و شیردهی نقش مهمی در سلامت روانی کودک و در نهایت سلامت روانی خانواده و جامعه دارد. با توجه به اهمیت و تأثیر بسیار زیاد دوران جنینی و شیرخوارگی در کل زندگی فرد و اینکه این ایام به صورت مستقیم تحت‌الشعاع آرامش روحی ـ روانی مادر قرار می‌گیرد، لذا حمایت از مادر در این ایام در راستای حمایت از خانواده و در نهایت سلامت روانی جامعه ضرورت می‌یابد (۲۶). اهمیت این موضوع به حدی برای قانون‌گذار ایرانی بالا بوده که «قانون ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی» در ۱۳۷۴/۰۹/۲۲ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. در مواد ۳ و ۴ این قانون احکامی برای حمایت از مادران شیرده شاغل وضع شده است.

قانون‌گذار در ماده ۳ قانون مذکور چنین مقرر داشته است: «مرخصی زایمان تا سه فرزند برای مادرانی که فرزند خود را شیر می‌دهند در بخش‌های دولتی و غیر دولتی شش ماه می‌باشد.

تبصره ۱: مادران شیرده بعد از شروع به کار مجدد در صورت ادامه شیردهی می‌توانند حداکثر تا ۲۴ ماهگی کودک روزانه یک ساعت از مرخصی (بدون کسر از مرخصی استحقاقی) استفاده کنند.

تبصره ۲: امنیت شغلی مادران پس از پایان مرخصی زایمان و در حین شیردهی باید تأمین شود.»

همچنین در ماده ۴ این قانون، ایجاد محل مناسبی برای تغذیه شیرخوارگان با شیر مادر در جوار محل کار کارکنان زن برای «دستگاه‌های دولتی و وابسته به دولت، از جمله سازمان‌هایی که شمول قانون بر آن‌ها مستلزم ذکر نام است و دیگر دستگاه‌هایی که به لحاظ مقررات خاص استخدامی مشمول قانون کار نیستند»، به عنوان یک تکلیف قانونی مقرر داشته است. در عمل این تکلیف مقنن با گذشت نزدیک به سه دهه از تصویب هنوز اجرایی نشده است و در بیشتر این دستگاه‌ها، یکی از دغدغه‌های اصلی مادران شیرده، امنیت شغلی آنان ضمن تغذیه مناسب طفل شیرخوار خود می‌باشد. شاهد مثال را می‌توان در تصویب ماده ۲۲ «قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت» دید که مقنن مجدداً در آن چنین حکم نموده: «کلیه دستگاه‌های مذکور در ماده ۲۹ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، از جمله سازمان‌ها و شرکت‌هایی که شمول قانون بر آن‌ها مستلزم ذکر نام است و کلیه شرکت‌ها و مؤسسات وابسته به آن‌ها موظفند ظرف شش ماه پس از ابلاغ این قانون به منظور تکریم و حفظ حقوق مادر و کودک، با طراحی، احداث و تجهیز تمامی ساختمان‌ها و اماکن عمومی، خدماتی و آموزشی و رفاهی تحت اختیار یا نظارت خود، اقدام به تأمین فضای مناسب جهت رفع نیازهای نوزادان، کودکان و مادران باردار جهت استراحت، شیردهی و نگهداری کودکان نمایند.» بسیاری از مادران جوان که از کارکنان این دستگاه‌ها هستند، نگهداری از نوزاد و طفل شیرخوار خود را تا زمان اتمام ساعت کاری باید به مهدهای کودک خارج از محل کار خود یا خانواده و آشنایانشان بسپارند که معمولاً از محل کار ایشان به حدی فاصله دارد که عملاً امکان شیردهی هر دو ساعت یک بار به نوزاد وجود ندارد (۲۷). لازم به ذکر است که به موجب تصویب نامه در خصوص اضافه‌شدن یک تبصره به تصویب نامه شماره ۹۲۰۹۱/ت۴۶۵۲۷هـ مورخ ۱۹-۱۳۹۲/۰۴ با موضوع مرخصی زایمان زنان شاغل در بخش‌های دولتی و غیر دولتی مصوب ۱۴۰۰/۰۲/۲۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی،


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

مدت زمان مرخصی زایمان از ۶ ماه به ۹ ماه افزیش یافته است.

در ارتباط با زنان کارگر تحت حمایت قانون کار باید توجه داشت که در تبصره ماده ۴ «آیین‌نامه اجرایی قانون ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی» مصوب ۱۳۷۵/۰۹/۲۱ هیأت وزیران، در خصوص استفاده از مرخصی ساعتی (برای تغذیه نوزاد با شیر مادر) چنین مقرر شده است: «بانوان مشمول قانون کار تابع ضوابط مربوط به خود هستند»، این در حالی است که برای مشمولین قانون «ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی» در ماده ۴ آیین‌نامه این قانون «استفاده از مرخصی ساعتی تا سن ۲۰ ماهگی کودک، منوط به ارائه گواهی مرکز بهداشتی ـ درمانی مبنی بر تغذیه شیرخوار توسط مادر است»، برای شیردهی به شیرخوار مورد توجه قرار گرفته است.

در متن «رأی شماره ۴۸۲ هیأت عمومی دیوان عدالت اداری با موضوع ابطال دستورالعمل شماره ۴۹۵۱۷-۱۳۹۳/۰۳/۱۹ مدیر کل روابط کار و جبران خدمات وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی» نکته قابل تأملی راجع به تبصره ۲ ماده ۳ «قانون ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی» بیان شده است: «... و با توجه به اینکه در تبصره ۲ ماده ۳ قانون ترویج تغذیه با شیر مادر مقرر شده است «امنیت شغلی مادران پس از پایان مرخصی زایمان و در حین شیردهی باید تأمین شود»، اشاره به کارگران با قرارداد دائم دارد، زیرا در قرارداد مدت موقت با پایان مدت قرارداد، رابطه کارگری و کارفرمایی خاتمه می‌یابد و توسعه حکم قانون‌گذار و تمدید مدت اعتبار قراردادهای با مدت موقت تا پایان شیردهی بر خلاف بند «د» ماده ۲۱ قانون کار و همچنین در صورت احراز تقصیر و تخلف کارگر و موجه‌بودن اخراج، ممنوعیت اخراج زنان کارگر شیرده تا پایان دو سالگی برخلاف مواد ۲۷ و ۱۶۵ قانون کار می‌باشد...» (۲۸).

اگرچه رأی دیوان مبنی بر اعلام بطلان دستورالعمل فوق‌الذکر بنا بر این مبنا که «... به علت خارج‌بودن از حدود اختیارات مرجع وضع آن و مغایرت با قانون با استناد به بند ۱ ماده ۱۲ و ماده ۸۸ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب سال ۱۳۹۲» صحیح است، لکن تفسیر هیأت عمومی از نظر نویسنده این پژوهش با دیدگاه حمایتی «قانون کار» و «قانون ترویج تغذیه با شیر مادر و حمایت از مادران در دوران شیردهی» در تعارضی آشکار با حقوق اسلامی بوده و این امر، توجه ویژه قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران را می‌طلبد.

مورد دیگری از این جنس چالش‌های زنان شیرده مشمول قانون کار را حتی در جدیدترین نسل احکام قانونی کشور که برای حمایت از جوانی جمعیت مصوب شد، همچنان قابل مشاهده است. به طور نمونه بر اساس ماده ۱۷ قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت: «احکام ذیل نسبت به همه مستخدمین و کارکنان در کلیه بخش‌های دولتی و غیر دولتی لازم‌الاجرا می‌باشد: ... ب ـ نوبت کاری شب برای مادران شاغل باردار و همچنین مادران دارای فرزند شیرخوار تا دو سال و پدران تا یک ماهگی نوزاد، در مشاغل و فعالیت‌هایی که نیازمند نوبت کاری شب می‌باشند، اختیاری است. شمول این بند شامل بخش خصوصی مشمول قانون کار نمی‌شود.»

اگرچه حق تغذیه نوزاد با شیر مادر بر اساس مفاد ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، از جمله حقوق بنیادین بشری، یعنی قواعد آمره غیر قابل تخطی حقوق بین‌الملل شمارده نمی‌شود، لکن بر اساس آنچه در بخش پیشین از این مقاله نیز بدان پرداختیم، حق تغذیه نوزاد با شیر مادر در حقوق اسلام یکی از حقوق غیر قابل تخطی نوزاد است و بر اساس آنچه در مقدمه قانون اساسی راجع به جایگاه و نقش زنان در دیدگاه اسلامی بدین شکل بیان شده که: «خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده که زمینه‌ساز اصلی حرکت تکاملی و رشد یابنده انسان است، اصل اساسی بوده و فراهم‌کردن امکانات جهت نیل به این مقصود از وظایف حکومت اسلامی است، زن در چنین برداشتی از واحد خانواده، از حالت (شئ‌ایی‌بودن) و یا (ابزار کاربودن) در خدمت اشاعه مصرفزدگی و استثمار، خارج شده و ضمن بازیافتن وظیفه خطیر و پرارج مادری در پرورش انسان‌های مکتبی


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

پیشاهنگ و خود هم‌رزم مردان در میدان‌های فعال حیات می‌باشد و در نتیجه پذیرای مسئولیتی خطیرتر و در دیدگاه اسلامی برخوردار از ارزش و کرامتی والاتر خواهد بود» و اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مبنی بر «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید بر اساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهای شورای نگهبان است»، لزوم بازنگری در قوانینی که موجب خدشه به این حق بنیادین بشر اسلامی، یعنی حق تغذیه نوزاد از شیر مادر می‌شود، مبرهن است (۲۹). علاوه بر اینها، بند ۳ سیاست‌های جمعیتی ابلاغی مقام معظم رهبری نیز در راستای اهمیت مقوله جمعیت در اقتدار ملی و پویندگی، بالندگی و جوانی جمعیت کشور، ارکان نظام و دستگاه‌های ذی‌ربط را مکلف ساخته‌اند تا تسهیلات مناسب را برای مادران به ویژه در دوران بارداری و شیردهی فراهم آورند. بنابراین از منظر این سند بالادستی جمهوری اسلامی نیز حمایت از زنان شاغل در ایام بارداری و شیردهی ضروری است.

## نتیجه‌گیری

«شیردهی» حقی است چندجانبه که خداوند حکیم تمتع از آن را بر اساس ضروریات طبیعی، روانی و معنوی انسان در خلقت خود وضع نموده است، اگرچه زندگی نوزاد به عنوان دریافت‌کننده شیر که در ماه‌های ابتدایی زندگی تنها منبع تغذیه او محسوب می‌شود، کاملاً وابسته بدان بوده، لکن حق تغذیه نوزاد با شیر مادر در ادبیات حقوق بین‌الملل جزو حقوق بنیادین بشری و قواعد آمره جهانی حقوق بشری محسوب نمی‌شود. این در حالی است که «حق بر شیردهی» از منظر فقه اسلامی که در آیات و روایات نمود داشته، حق بنیادین غیر قابل تخطی و غیر قابل تعلیق است. این مسأله به دلیل آثار و فوایدی است که تغذیه نوزاد با شیر مادر بر نوزاد، مادر و جامعه می‌گذارد. حقوق اسلام، از آن جهت که وصف غیر قابل تخطی و غیر قابل تعلیق‌بودن تغذیه نوزاد با شیر مادر مورد شناسایی قرار داده است، به تبیین احکام تکلیفی و توصیه‌های اخلاقی با هدف تغذیه نوزاد با شیر مادر پرداخته است. به همین منظور مسأله دایگی در شرایطی که تمتع از شیر مادر فراهم نباشد، توسط اسلام مورد بحث و دقت نظر فراوان قرار گرفته است. همچنین ایجاد و استفاده از خدمات بانک شیر از منظر فقهای شیعه فاقد اشکال بوده و بر اساس نظرات فقهای اسلامی تغذیه با استفاده از خدمات ارائه‌شده توسط این بانک‌ها در جوامع اسلامی به تغذیه با شیر خشک اولویت دارد. احکام مربوط به شیردهی جزء حقوق اساسی اشخاص در نظام حقوقی ایران است. به همین دلیل قانون‌گذار ایرانی به منابع فقهی در وضع احکام مربوط به حضانت و شیردهی توجه داشته است. اکنون که تعداد کثیری از مادران، شاغل هستند، یکی از دغدغه‌های اصلی برای تمتع از «حق بر شیردهی» توسط مادر و کودک، مبحث امنیت شغلی این مادران و در عین حال ایجاد و بهره‌مندی از امکاناتی است که این مادران بتوانند در ساعت‌های کاری نیز به نوزاد خود نزدیک باشند تا بتوانند به تغذیه آنان از طریق شیردهی مستقیم دسترسی داشته باشند. تلاش‌های کافی برای حصول این امر انجام نشده است و قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران و مسئولین قوه مجریه نتوانسته‌اند در راستای این موضوع چه در بخش دولتی و چه در بخش خصوصی اقدامات مؤثری به عمل آورند. به همین جهت، نیاز ویژه مادران، نوزادان و جامعه، توجه ویژه قانون‌گذاران جمهوری اسلامی ایران و مسئولین قوه مجریه را برای تسهیل اقدامات مربوط بدین امر می‌طلبد.

## مشارکت نویسندگان

مریم ایزدی: نگارش مقاله، جمع‌آوری اطلاعات، گردآوری منابع.
آرزو ملکشاه و احمد امی: نظارت و راهنمایی بر مقاله.
نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

## تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

### تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.


### تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.


### بیانیه هوش مصنوعی

در نگارش این پژوهش از هوش مصنوعی استفاده نشده است.


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد

**References**

1. Kazemi SM, Mashayekhi ZA. A Comparative Study of the Right to Breastfeeding and the right to Feeding With Breast Milk. Quarterly Journal of Women's Strategic Studies. 2022; 25(98): 133-156. [Persian]

2. Setayeshpur M, Sadeghi F. The Nature and Challenges of Identifying the "Right to Breastfeeding" as a Human Right. Necessity of Islamic Approach. Contemporary Legal Thought. 2023; 4(2): 55-63. [Persian]

3. Agency for Healthcare and Research Quality. Breastfeeding and Maternal and Infant Health Outcomes in Developed Countries. Boston: AHRQ; 2007. p.1.

4. Zarneshan SH, Rezvani Mofrad A. Protection of "the Right to Breastfeed" in Islam and International Human Rights System. Bi-Quarterly Journal of Comparative Law Studies. 2017; 8(2): 583-606. [Persian]

5. Gholamali A. The Right to Breastfeeding in the Light of the Principles of Islamic Human Rights. MLJ. 2020; 14: 101-114. [Persian]

6. Breastfeeding Committee for Canada. Protecting, Promoting And Supporting Breastfeeding. A Practical Workbook For Community-Based Programs. 2nd ed. Ottawa: Public Health Agency of Canada; 2014.

7. Nikrouz L, Bijani M, Karimi SH. The Ethical Necessity of Breastfeeding and its Outcome for Reviving the Rights of Infants Born by New Fertilization Techniques. Journal of Education and Ethics in Nursing. 2013; 1(1): 29-43. [Persian]

8. U.S. Department of Health and Human Services. The Surgeon General's Call to Action to Support Breastfeeding. Washington, DC: Department of Health and Human Services Office of the Surgeon General; 2011. p.3.

9. Roghair R. Breastfeeding: Benefits to Infant and Mother. Nutrients. 2024; 16(19): 3250- 3255.

10. Mokhtariyan T, Farhood D, Malmir M. Moral Imperative of Breastfeeding & Commitment to the Children's Rights. Ethics in Science and Technology. 2017; 12(1): 5-9. [Persian]

11. La Leche League International. The Womanly Art of Breastfeeding. USA: Penguin Books; 1995. p.1.

12. Imami M. Breastfeeding in the Holy Quran; Explanation of the Stipulated Rules in the Verse 233 of the Surah Al-Baqarah. Bi-Quarterly Journal of Quran, Fiqh and Islamic Law. 2019; 10(10): 61-86. [Persian]

13. Najafi Jawahiri M. Jawahir al-Kalam. Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi; 1983. Vol.31 p.283. [Arabic]

14. Al-Maqdis al-Ardabili A. Zebda al-Bayan in the rules of the Qur'an. Tehran: Al-Mortazawi Library for Revival of a-Jaafari Antiquities; No Date. p.560. [Arabic]

15. Shaheed Thani Z. Issues of understanding to revise Islamic laws. Qom: Islamic al-Maarif Foundation; No Date. Vol.8 p.412. [Arabic]

16. Nazari Tavakoli S, Karachiyan Sani F. Explanation of the Theory of "The Obligation of Breastfeeding on the Mother and the Necessity of Paying Related Expenses on the Father" From the Perspective of Islamic Jurisprudence. Quarterly Journal of Figheh and Osul. 2016; 48(3): 115-135. [Persian]

17. Bahrani Y. Al-Hadaiq al-Nazrah in the rulings of al-Utrah al-Tahira. Qom: Islami Est Publications; No Date. Vol.25 p.71. [Arabic]

18. Al-Tabaesi H. Al-Bayan Assembly in Tafsir al-Qur'an. Beirut: Dar a-Marafe; 1992. Vol.2 p.586. [Arabic]

19. Allama al-Hali M. Rules of law. Qom: A-Nashar a-Islami Foundation of the Jamaat al-Madrasin of Qom al-Mushrafah; 1998. Vol.3 p.101. [Arabic]

20. Fazel Mohadi Lankarani M. Details of Shari'ah - marriage. Qom: Center for Jurisprudence of the Imams of Athar (AS); 2000. Vol.1 p.546. [Arabic]

21. Nourmohammadi GH-R. A Thematic and Jurisprudential Study of the Issue of "Milk Banking" in Medicine. [document on the Internet]. Tehran: Scientific Assistant for Jurisprudential Theology; 2021 [Updated 2025 April 07, cited 2021 July 21]. Available from: https://mozooshenasi.ir/pajoohesh/3486/. [Persian]

22. Katouzian N. Civil Law Course on Specific Contracts, (Gifts, Endowments, Endowments, Wills). Tehran: Ganj-e Danesh Publications; 2025. Vol.3 p.143. [Persian]

23. Faculty of Nursing and Midwifery, Tehran University of Medical Sciences Press. Mother's Milk Bank, the Cleanest Bank in Iran. [document on the Internet]. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2024 [Updated 2025 April 07, cited 2024 May 18]. Available from https://fnm.tums.ac.ir/. [Persian]


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد.

24. Shahid Beheshti University of Medical Sciences Press. Developing Milk Banks: An Effective Step to Save Newborn Lives. [document on the Internet]. Tehran: Shahid Beheshti University of Medical Sciences; 2024 [Updated 2025 April 07, cited 2024 October 16]. Available from https://sbmu.ac.ir/all_news/. [Persian]

25. Bekhrad M, Mousavian SA, Azim Darvishi M. Discrimination on Women's Punishment in Jurisprudence and the Rules of Iran. Bi-Quarterly Journal of Human Rights. 2018; 25(13): 133-159. [Persian]

26. Emami H. Civil Law. Tehran: Islamiyeh Publications; 2022. Vol.5 p.189. [Persian]

27. Mashayekhi Z, Kazemi M. A comparative study of the right to breastfeeding and the right to feeding Whith breast milk. Journal of Strategic Women's Studies. 2022; 98: 133-156. [Persian]

28. Sosraei M. Legal Challenges: The Rights of Natural Children in Iran. Tehran: Avae Danaei Publications; 2025. p.100. [Persian]

29. Ansari B. Book of International Human Rights Documents. Tehran: Khorsandi Publications; 2022. Vol.1 p.157. [Persian]


تمامی حقوق انتشار این اثر، متعلق به پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت پارس می‌باشد